

О. І. Остапенко

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
д-р юрид. наук, проф.,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права

В. І. Ряшко

Навчально-науковий інститут права і психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. іст. наук, доц., доцент кафедри історії держави і права

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ДО 201-ї РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

© Остапенко О. І., Ряшко В. І., 2015

Розглядається період солдатської служби Т. Г. Шевченка та його ставлення до “порядків” у царській армії тих часів. За свою революційну діяльність і відкриту критику кріпосницького ладу, на чолі з імператором Миколою І, поет був відправлений на службу до лав царської армії.

Ключові слова: армія, арешт, безправність, казарма, кріпосне право, насильство, служба, солдат.

А. И. Остапенко, В. И. Ряшко

Рассматривается период солдатской службы Т. Г. Шевченко и его отношение к существующим “порядкам” в царской армии того времени. За свою революционную деятельность и открытую критику существующего крепостнического строя, во главе с императором Николаем I, поэт был отправлен на службу в ряды царской армии.

Ключевые слова: армия, арест, бесправие, казарма, крепостное право, насилие, служба, солдат.

O. I. Ostapenko, V. I. Rawko

In the article the period of military service TG Shevchenko and his relationship to the existing “order” in the Royal Army that time. For his revolutionary activities and open criticism of the existing feudal system, led by Emperor Nicholas I, the poet was sent to serve in the ranks of the royal army.

Key words: army, arrest, the lack of humans rights, barrack, serfdom, violence, service, soldier.

Постановка проблеми. Кожен народ гордиться і шанує видатних особистостей, які своєю діяльністю прославили його, тим самим залишивши вагомий слід у національній свідомості та культурі.

В історію українського народу Т. Г. Шевченко ввійшов як полум’яний борець за його соціальне і національне визволення. Він виступав активним поборником прав, свобод, честі й гідності людини. Про Т. Г. Шевченка можна говорити, що він не тільки геніальний поет і художник, але й соціальний мислитель, філософ, історик, громадський діяч.

Усе своє життя Тарас Григорович відкрито і мужньо виступав з критикою російського самодержавства та деспотичного правління імператора Миколи I. Його правління ввійшло в історію як “епоха найбільшого розквіту абсолютизму” в Росії. Режим Миколи I вів активну боротьбу з передовими прогресивними ідеями та діячами, серед яких був і Т. Г. Шевченко. Микола I жорстоко покарав поета: довгих десять років він перебував на військовій службі солдатом, однак ні фізичні, ні моральні страждання не зламали волелюбний дух Т. Г. Шевченка, а лише посилили його опір, який ми відчуваємо у його творчості того періоду.

Стан дослідження. Творчість та громадська діяльність Т. Г. Шевченка була в центрі уваги багатьох його співвітчизників та однодумців, серед яких Є. Гребінка, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш та ін. На ідеях Т. Шевченка виховувались видатні українські письменники та громадсько-політичні діячі, серед яких М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, Л. Українка, І. Франко та інші. Добре відомо, яку високу оцінку творчості й боротьби Т. Шевченка з царизмом дали російські письменники і громадські діячі О. Герцен, М. Добролюбов, А. Луначарський, Л. Толстой та багато інших.

Деякі аспекти проблеми захисту прав і свобод людини в творчості Т. Шевченка привернули увагу провідних шевченкознавців: М. Бажана, О. Білецького, О. Гончара, І. Дзюби, С. Єфремова, Є. Кирилюка, М. Рильського, С. Смаль-Строцького, Є. Шабловського та ін.

Цікаві дослідження щодо життя і творчості Кобзаря виконали Н. Горбач, І. Гуржій, О. Івакін, О. Кониський, І. Назаренко, О. Руденко, Є. Свєртюк, А. Скоць, Р. Симоненко, В. Шевчук, В. Щербина та ін.

Значний внесок в аналізі життя Т. Шевченка під час перебування в засланні й неволі (1847–1858) зробив Л. Большаков. У своїх дослідженнях вчений проаналізував близько півтори тисячі імен, псевдонімів, криптонімів, сучасників Т. Г. Шевченка в його творах і листуванні, в документах і мемуарах про нього, а також в інших джерелах. Він ввів у науковий обіг сотні документів, а також багато друкованих джерел історико-краєзнавчого та довідкового характеру. Позитивно оцінюючи внесок багатьох дослідників життя і творчості Т. Шевченка, вкажемо на те, що період перебування на військовій службі в царській армії не є повним за змістом. З цього приводу доцільні подальші пошуки нових сторінок життя і творчості Т. Г. Шевченка.

Мета дослідження. Полягає в аналізі життя і творчості Т. Г. Шевченка під час перебування і на службі в царській армії.

Виклад основних положень. У квітні 1847 р. Т. Шевченка та інших членів Кирило-Мефодіївського братства було заарештовано. Під час обшуку у нього жандарми знайшли поему “Сон” та інші революційні вірші, що входили до збірки “Три літа”. Поета під конвоєм доставили в Петербург. У III відділі справу про антидержавну діяльність Шевченка вів особисто С. Орлов – шеф жандармського відділу. Він доповів Миколі I, що Т. Г. Шевченко не тільки є революціонером, який закликає скинути самодержавний устрій, але він образив його Величність і за це треба його жорстоко покарати. Цар Микола I власноручно написав: “Під самий суворий нагляд з заборонаю писати й рисувати”.

Тарас Григорович, пише Л. Большаков, дав “убивчу” характеристику Миколі I – “фельдфебель-цар”, “творець зла”, “лютий Нерон”, “безбожний цар”, “правди гонитель жестокий” та ін. [1, с. 248].

За сучасними вимірами Т. Шевченка призвали на військову службу і направили для її проходження в Орську фортецю, в Оренбурзькій області. Ця фортеця була обнесена високим валом і глибоким ровом з трьох боків, з четвертого боку – рікою Уралом. Всередині був великий майдан, на якому відбувалося все життя фортеці.

Тут у третій роті, 5-го лінійного батальйону, 23-ї піхотної дивізії під номером 191 рядовий Шевченко мав проходити військову службу.

В період з червня до грудня 1847 року Т. Г. Шевченко, перебуваючи в Орській фортеці, написав велику кількість віршів. В одному з перших віршів він пише: “А я дивлюся... і серцем лину, в темний садочок на Україну” [12, с. 210]. Поема “Сон” розповідає про українську землю, її народ, який “Давно стоїть, виглядає Запорожця з Лугу” [12, с. 212]. Свою тугу за Україною Т. Г. Шевченко виражав у поетичному вірші;

*О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанну свою Вкраїну!*

У посланні до А. О. Козачковського Т. Г. Шевченко пише:

*Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Талами вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну.*

Друзі в Оренбурзі добились, щоб солдат Т. Шевченко був учасником військово-наукової експедиції, яку очолював капітан-лейтенант О. І. Бутаков, офіцер Чорноморського флоту, сам з України, з Миколаєва, учений географ-гідролог, культурна й гуманна людина, що став дуже швидко приятелем Шевченка.

У 1848 р. Шевченко увійшов до складу наукової експедиції, яка досліджувала береги Аральського моря. У експедиції та в плаванні він пробув два літа (1848 – 1849 рр.), і за цей час виконав величезну кількість акварелей, малюнків. “Укріплення Раїм”, “Раїмська фортеця з моря”, форт Кара-Бутақ “Пристань на Сир-Дар’ї”, “Маяк на Кос-Аралі” та багато інших” [2, с. 45].

Цей період солдатської служби був для Шевченка найсприятливішим. Тарас Григорович з щирою теплотою і повагою згадував про капітан-лейтенанта О. І. Бутакова.

Можливість писати і малювати тривала недовго. За доносом прапорщика Ісаєва Шевченка звинуватили в тому, що він ходив в цивільному одязі, писав вірші і малював; за це його заарештували і заслали у найглухіше і найвіддаленіше Новопетровське укріплення знову під найсуворіший нагляд.

У Новопетровському укріпленні Шевченко пробув сім років, аж до свого звільнення у 1857 році. Особливо важкими для нього були перші три роки. “Людину, – зазначає Р. Молчанова, – позбавлено було всього: батьківщини, волі, друзів, права на творчість. Зроблено було все, щоб убити живу душу” [2, с. 46].

У листі до О. М. Бодяньського від 3 січня 1850 р. Шевченко писав: “Я оце вже третій рік як пропадаю в неволі – в цім Богом забутім краї! Тяжко мені, друже! Дуже тяжко! Та що маю робить? Перейшов я пішки двічі всю киргизькую степ аж до Аральського моря... І тепер бачиш, як я тут пропадаю, живу в казармах меж солдатами – ні з ким слова промовить, і нема чого прочитати – нудьга! нудьга така! Що вона мене незабаром вжене в домовину! Не знаю, чи карався ще хто на сім світі, так, як тепер караюсь? І не знаю за що. От де причина моїх невимовних страждань. І до цього всього мені заборонено малювати [3, с. 50]. “Трибунал під голосуванням самого сатани не міг би винести холодного, не людського вироку. Август-язичник, висилаючи Назона до диких гетів, не заборонив йому писати і малювати. Обидва кати” [4, с. 21]. Т. Шевченко мав на увазі колишніх римських тиранів-імператорів і російського Миколу І.

У духовно багатій і талановитій особистості, якою був Шевченко, сформувалась антипатія до тупої солдатської муштри, взагалі до воєнщини. “И нужно же было коварной судьбе моей так ядовито, злобно посмеяться надо мною, толкнув меня в самый вонючий осадок. Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в отдельный Оренбургский корпус солдатом” [4, с. 654].

Т. Шевченко з великим болем описує становище солдат в Російській імперії. Він досконало вивчив традиції, побут, загалом життя солдатської казарми.

“Солдаты – зауважує Шевченко, – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все. Ему простительно окунуть, иногда, свою сирую, одинокую душу в полштофа сивухи” [4, с. 651].

Життя солдатів було важким і сірим. О 5-й годині під барабанний бій подавалась команда “Підйом”, що виганяла солдат на муштру. Після кількох годин безперервних військових тяжких занять, згідно з розпорядком, був обід. Після обіду знову “наука” – муштра і вечеря. О 9-й годині вечера оголошувався “Відбій”, і солдати, втомлені, напівпритомні від смердючого диму та дешевого тютюну, відпочивали. В казармі гамір, лайка, сморід, а ще й докучали поетові фізичні болі – голови, очей і зубів (брак свіжої страви, вітамінів). Практично для Т. Шевченка виключалась всяка можливість нормального спілкування з однодумцями, бракувало елементарного комфорту.

Служба в царській армії була надзвичайно важкою, так, колишній командир роти, в якій служив Т. Шевченко, Є. М. Косарев згадував, що вона була важкою навіть і для офіцера, а “про солдата й казати нема нічого. І маршировкою, і рушничними прийомами займайся, і походи відбувай і в спеку і в холод по цих безкраїх, безводних степах – іноді навіть на одних зачерствілих сухарях, або ще й гірше того! Рий, бувало, та тягай на собі землю для насипки укріплень – і це місяцями, в нестерпну спеку!” [5, с. 213].

Шевченко потрапив під начальство ротного командира Потапова. “Неосвічений, бездушний та ще – ніде правди діти – часто й без приводу брутальний і суворий був цей чоловік... Його не любили навіть офіцери, а вже про солдатів і Шевченка казати нема чого: вони просто його ненавиділи! Найбільше він мучив Тараса вимогою тонкої виправки, марширування та рушничних прийомів, що складали тоді ідеал солдатської науки і котрі Тарасові, хоч і як він старався, ніяк не давалися. “Не збагнути мені цієї премудрості, – хоч ляж отут і вмири”, з відчаєм казав мені не раз, бувало, після учення сам бідолаха. Нелегко, і навіть дуже нелегко жилося йому, бідоласі, у Новопетровську, – розказував Є. Косарев” [5, с. 216].

Унтери зі злістю стежили, щоб Шевченко нічого не писав, навіть не смів брати в руки олівець. Їхній окрик “стань навиятку” переслідував поета від ранку до ночі. Уночі не було спокою, бо солдати в казармі, де жив Шевченко, постійно конфліктували між собою, сварились, а напиваючись горілки, билися між собою. Усі роки заслання поет перебував у важкому моральному і психологічному стані. Для Шевченка служба в царській армії була жахливою каторгою через постійне приниження людської гідності, тупу муштру і свавілля начальників, починаючи від унтерів і закінчуючи офіцерами.

У поета психологічно виробився синдром несприйняття солдатчини. “Я сказал себе, что из меня не сделают солдата. Так и не сделали. Я не только глубоко, даже и поверхностно не изучил. И это льстит моему самолюбию” [3, с. 23].

У своєму листі до М. М. Лазаревського від 20 грудня 1847 р. Шевченко з великим сумом пише, що “в цій Богом забутій пустелі нема з ким щире слово промовити, окрім нудьги, що в серце впилася, люта година” [3, с. 41].

“Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачити свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті [3, с. 41]:

Так Дніпро крутоберегий

І надія брате,

Не дають мені в неволі

О смерті благати.

Т. Шевченко страждав не тільки від тупої солдатської муштри і казарменного життя, але й ще від того, що його як художника позбавили можливості малювати.

“Якби мені тільки рисувать було можна, то і я не журився б, ходив би собі у сірій шинелі, поки дійшов би до домовини, та все б таки хвалив Бога” [3, с. 42].

Про те, що не існувало елементарних умов для поетичної творчості, свідчить і той факт, що папір був великим дефіцитом. “Не здивуйте, Бога ради, – просить пробачення у М. М. Лазаревського Шевченко, що на такому клаптикові пишу до вас, бо в цьому божому краї папір поштовий навдивовижу” [3, с. 43].

В листі до В. М. Рєпніної від 24 жовтня 1847 р. з Орської фортеці Т. Шевченко з болем пише: “Если бы мне можно рисовать, сколько бы я вам прислал новых оригинальных рисунков. Но что делать! А смотреть и не рисовать – это такая мука, которою поймет один только истинный художник” [3, с. 38].

“ Я страшно мучуся, – писав Т. Шевченко до А. І. Лизогуба 11 грудня 1847р. з Орської фортеці, – бо мені заперщено писать и рисовать. А ночи, ночи! Господи, які страшні та довгі! – та ще й у казармах” [3, с. 40].

Ф. М. Лазаревський, який був щирим прихильником поета, разом з Сергієм Левицьким вирішили допомогти Тарасу Григоровичу: “ми спільно вирішили діяти через підполковника Матвєєва – чиновника особливих доручень при генерал-губернаторові. Син простого уральського козака, який із писарів досяг досить високого становища в краї, але залишився таким самим простим сердечним козаком, позбавленим пихатості й удаваної величі, Матвєєв завжди був готовий допомогти ближньому в біді. Вислухавши нас уважно, Матвєєв, очевидно, був зворушений. Правда, нічого не обіцяв, але ми вийшли від нього з легким серцем, певні того, що він щось зробить для знедоленого Кобзаря” [5, с. 189].

Не тільки рядові солдати, але й деякі передові офіцери глибоко поважали поета. Так, листування зі своїми друзями з Петербурга, Шевченко вів через полковника Е. М. Матвєєва.

Незважаючи на сурову заборону писати й малювати, Тарас Григорович навіть у цих важких нелюдських умовах пише картини.

В акварельних творах періоду заслання Т. Шевченко як художник-реаліст досягає особливо високої майстерності. Він виконав низку творів на пейзажні, літературні та міфологічні теми (“Новопетровська фортеця з моря”, “Арик”, “Аральське море”, “Ніч на Аралі”, “Робінзон Крузо”, “Нарцис” та інші).

Загальновідомо, що його акварелі, які не поступаються перед творами кращих англійських акварелістів, є перлами в акварельному живописі того часу – стільки там повітря, гарячого сонця, спеки і прозорості... – говорив про аральські пейзажі Тараса Шевченка відомий мистецтвознавець М. Г. Бурачек.

Наперекір забороні царя Шевченко свої вірші записує у маленьку книжечку, яку ховав за халявою чобота. У цій “захальявній” книжці зібрано понад 100 творів поета. Під час перебування в експедиції Т. Шевченко написав 72 поезії. Найкращі поетичні твори цього періоду – “Царі”, “Москалева криниця”, “Княжна”, “Варнак” та інші. На засланні Тарас Григорович написав близько двох десятків повістей російською мовою. Вперше в російському мистецтві Т. Шевченко показує нелюдське знущання над солдатом в царській армії.

Важко і довго тягнулись дні, тижні, місяці і роки солдатської служби Шевченка. Особливо з великим нетерпінням поет чекав звістки про звільнення з неволі.

Від першої звістки про цю подію (1 січня 1857 р., лист графині А. І. Толстої) та перше повідомлення про дозвіл царя на звільнення Шевченка у відставку (17 січня, лист М. Лазаревського) до одержання офіційного наказу минуло сім місяців! Ці сім місяців були важким морально-психологічним випробуванням, мукою і стражданням, про що так щиро він писав. “Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать, так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание освободить. А воля одного и того же лица. Исполнители одни и те же. Отчего же эта разница? В 1847 году в этом месяце меня на седьмые сутки доставили из Петербурга в Оренбург. А теперь, дай Бог, на седьмой месяц получит от какого-нибудь батальонного командира приказание отобрать у меня казенные вещи и прекратить содержание, – запише Шевченко в “Журнале” (“Щоденнику”) 18 червня 1857 року. “Семь тяжелых лет в этом безвыходном заточении (йдеться про сім років саме в Новопетровському “укріпленні”), мне це казалось таким длинным и страшным, как эти последние дни испытания”, – запише він ще через місяць [3, с. 4].

Тарас Григорович з великим нетерпінням і хвилюванням чекав пароплава з поштою із Гурьєва, в якій повинен був отримати необхідні документи про свободу. “И никто его не ожидает, – пише Т. Шевченко, – с таким трепетным нетерпением, как я. Что, если не привезет он мне так долго ожидаемой свободы? Что я тогда буду делать? Придется во избежание гауптвахты с блохами и клопами знакомиться со вновь прибывшими офицерами и в ожидании будущих благ пьянствовать с ними. Мрачная, отвратительная перспектива. 20 (июня). Совершилось, только не то, что я ожидал. А совершилась мерзость, которую нельзя было предполагать даже в совершителе её мерзавце Кампиньони” [4, с. 387].

Далі Т. Шевченко розказує з глибоким болем і огидою про знущання над ним поручика Кампінйоні – це був аморальний тип, п'яниця, грубіян, тупий армійський солдафон. Тараса Григоровича викликає комендант, в душі він сподівався, що комендант вручить йому таку довгождану й очікувану бумагу про його свободу. “Прихожу. И комендант, вместо приветствия, молча подает мне какую-то бумагу. Я вздрогнул, принимая эту бумагу как несомненную вестницу свободы. Читаю и глазам не верю. Это рапорт на имя коменданта от поручика Кампиньони о том, что я в нетрезвом состоянии наделал ему мерзости матерными словами. В чем свидетельствуют и вновь прибывшие офицеры. И в заключении рапорта он просит и требует поступить со мной по всей строгости закона, то есть немедленно провести следствие. Я остолбенел, прочитав эту неожиданную мерзость. “Посоветуйте, что мне делать с этой гадиной?” – спросил я коменданта, придя в себя. “Одно средство – сказал он, – просите прощения, или по смыслу дисциплины вы арестант. Вы имеете свидетелей, что вы были трезвы, а он имеет свидетелей, что вы его ругали”. “Я приму присягу, что это неправда”, – сказал я. “А он примет присягу, что это правда. Он офицер, а вы все еще солдат”. Делать нечего, спрятал гордость в карман, напялил мундир и отправился просить прощения. Простоял я в прихожей у мерзавца битых два часа. Наконец, он допустил меня к своей опохмелившейся особе. И после многих извинений, прошений, унижений даровано мне было прощение условием сейчас же послать за водкой. Я послал за водкой.

“Что, Батюшка, – сказал один из них, подавая мне дрожащую с похмелья руку, – вам не угодно было познакомиться с нами добровольно, как следует с благородными людьми, так мы вас заставили”. На эту краткую и поучительную речь уже пьяная компания захохотала, а я чуть-чуть не проговорил: мерзавцы! да еще и патентованные мерзавцы” [4, с. 388].

Солдатчина не тільки не зламала волю, гідність, високу духовність і морально-християнські чесноти поета і художника, а навпаки, загартувала його і ще більше посилила ненависть до беззаконня та прагнення волі і свободи не тільки особисто для себе, але й для “стражденного” народу.

“Мне кажется, что я точно так же, что был и десять лет назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась... И я от глубины души благодарю моего всемогущего создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенческих светлых верований” [9, с. 7].

Неволя не вбила Шевченка, не вбила його хисту зовсім. Але хто знає, щоб дав нам великий Кобзар, коли б не трапитись було йому на шляху тієї громової стріли, що розколола так фатально його життя на дві половини, коли б не перемучився він тих страшних десять літ, що почалися з перебування за ґратами в Петербурзькій цитаделі?... Десять найкращих літ, коли чоловік був саме в розквіті сили й хисту свого і міг дати колосальні зразки артистичної творчості, мусив він поневірятися по пустині й волочити кайдани нікому, здавалось, непотрібного життя, затаївши в душі невивпалені сльози й ненароджені твори свої” [7 с. 126].

“Уявімо муки душі й чуття великого поета й художника, людини глибокої думки й витонченого смаку, загнаної в цю пастку безмозглості, – пише І. Дзюба, – і ми зрозуміємо весь цинізм популярних нині міркувань мізерних “разоблачителей” про те, що, мовляв, не такою вже й страшною була Шевченкова каторга: он скільки написав та намалював, ще й з деякими начальниками чаював...” [6, с. 5].

Дехто із сучасних літераторів докоряє Т. Шевченкові, що він писав російською. З цього приводу прислухаймося до слушного зауваження І. Дзюби. “За умов заборони україномовного

друку навіть права української мови доводилося відстоювати російською, в тих із російських видань, які були толерантними в національних справах. Майже всі українські літератори писали також і російською” [6, с. 10].

Трагічне становище поета поглибили його патріотичні почуття. “Спогадами й тугою за Україною, роздумами про її долю пройняті більшість творів цього періоду. Слово “Україна”, зазначають О. Руденко та Н. Петренко, найчастіше вживається в невірницькій поезії Т. Шевченка. Тут, у неволі український поет написав шедеври патріотичної лірики. Почуття любові до Батьківщини в ній висловлено з такою силою пристрасті, якій немає аналога в усій світовій поезії” [8, с. 158].

“В його поезіях часів заслання, – зазначив К. Дорошенко, – ми не зустрінемо й тіні каяття або відмовлення від попередніх переконань, від боротьби проти самодержавно-кріпосного ладу” [10, с. 37].

Поет щиро мріяв і вірив, що настане той час, коли народ, “закутий в кайдани, розірве їх і стане вільним”. В умовах солдатчини своїм полум’яним словом він ніс народу правду, формуючи національну свідомість і готовність до боротьби за соціальне і національне визволення України.

Висновки. Серед видатних поетів і художників світу навряд чи знайдеться такий, хто б за своє життя переніс не тільки фізичні, але й духовні страждання, які випали на долю великому сину України, полум’яному патріоту Т. Г. Шевченку. Т. Г. Шевченко жив і творив в країні де існував жорстокий антигуманний режим. Це була Російська імперія “страна господ, страна рабов”. Тарасу Григоровичу Шевченку випала гірка доля жити якраз у період правління російського царя (імператора) Миколи I. В особі Т. Шевченка Микола I побачив надзвичайно небезпечного і сильного духом борця, якого необхідно фізично і морально зламати, заарештувавши і віддавши в солдати.

Десять років суворого нагляду і знущань не зломали волю Т. Шевченка в його боротьбі з царизмом та його жорстоким режимом. Нічого не могло вбити в ньому благородні прагнення служити своєму народу, боротись за його право і свободу. Незважаючи на сувору заборону писати і малювати, Т. Шевченко проявив велику мужність, ніщо не змогло зламати поета. “Караюсь, мучусь, але не каюсь”, – писав він. Неволя не зламала великого духу Т. Г. Шевченка, він не схилив своєї геніальної голови перед царем. Каторга підірвала його здоров’я, але ще більше загартувала його на боротьбу за волю і щастя свого народу. Таким він залишиться навічно у пам’яті людства.

1. *Большаков Л. Н. Оренбургская шевченковская энциклопедия. Тюрма, Солдатчина. Ссылка. Энциклопедия одиннадцать лет 1847 – 1858 / Л. Н. Большаков. Оренбург Печатный Дом “ДИМУР”, 1997. – 512 с.* 2. *Молчанова Р. С. Люди і долі (новели, притчі, образки, казки, спогади, статті) / Р. С. Молчанова – Хмельницький, ТОВНВП “Евріка”, 2004. – 134 с.* 3. *Тарас Шевченко. Щоденник. Листи / за загальною редакцією Лариси Івиної. – Видання перше. – Бібліотека газети “День” “Україна Incognita”. ПрАТ “Українська прес-група”, 2013. – 80 с.* 4. *Шевченко Тарас. Усі твори в одному томі / Тарас Шевченко. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. – 824 с.* 5. *“Я дуже щиро Вас люблю...”: Шевченко у розповідях сучасників / Упоряд., передм., прим. О. В. Ковалевського. – Х.: Прапор, 2004. – 352 с.* 6. *Дзюба І. Шевченко розмовляє з нами / І. Дзюба // Тарас Шевченко. Щоденник. Листи / за загальною редакцією Лариси Івиної. – Видання перше. Бібліотека газети “День” “Україна Incognita”. ПрАТ “Українська прес-група”, 2013. – 80 с.* 7. *Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / С. О. Єфремов; передмова Е. С. Соловей; упорядкував О. В. Меленчук. – К.: Україна, 2008. – 368 с.* 8. *Руденко О. І. Вічний як народ. Сторінки до біографії Т. Г. Шевченка. навч. посіб. / О. І. Руденко. Н. Б. Петренко. – К.: Либідь, 1998. – 272 с.* 9. *Назаренко И. Д. Общественно-политические, философские, эстетические взгляды Т. Г. Шевченко / И. Д. Назаренко. – К.: Дніпро, 1964. – 407 с.* 10. *Дорошенко К. Т. Г. Шевченко – великий патріот Батьківщини / К. Дорошенко. – К.: Дніпро, 1951. – 310 с.* 11. *Симоненко Р. Г. Тарас Шевченко та його доба: док. хрестом. висвітлення життя й діяльності видат. сина України та найближ. у часі спадкоємців і продовжувачів його справи І. Я. Франка, Лесі Українки, М. П. Драгоманова. У 3 т. / Р. Г. Симоненко, В. А. Берестенко. – Харків: Фоліо, 2013. – Т. 2. – 495 с.* 12. *Шевченко Тарас. “Я так її, я так люблю...” Вибрані вірші та поеми / Тарас Шевченко: упорядкув. і вступ. ст, М. Г. Жулинського: прим. С. А. Гальченка. – К.: Либідь, 2012. – 704 с.*